

# ԳՐԱԴԻՍՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՐՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

**ՓՐՈՖ. ԴՈՎՏ. ԳԵՈՐԳ ԽՐԼՈՂԵԱՆ, ՅԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ,  
ՊԷյրուր, 2006, 405 էջ. մեկենասությամբ Միմի եւ Արմեն  
Յարություննանների**

Նայոց ցեղասպանությունը միջազգային քաղաքական կեանքի, ուսրիւ լրարուական միջոցների ամնւօրնայ հերարքրություն ատարկայ է դարձել: Օրէցօր անկանում են այն ճանաչող եւ դարապարտող քաղաքական ուժերը, պերությունները: Արդէն անշելի թափ ատած յարրնթացը կանգնեցնելու յուսահար ճիգեր է գործադրում ցեղասպանի իրարայաջորդ կառավարությունը, դիմելով զանազան մանր խորամանկությունների: Պարմական ճշմարտությունը ննեգափոխելու այդ աւանդոյթը դարատր ճանապարհ է անցել եւ՝ ապարդիւն: «Օսմանեան կառավարության բարի սովորությունն է՝ խեղաթիւրելով եղծել ճշմարտությունը, եղծել ջանալ մինչեւ անգամ ապացուցում իրողությունները», - գրել է ժամանակին «Մորճ» ամսագիրը<sup>1</sup>: Այժմ եւս «յայրնագործուել է» խնդիրը շրջանցելու մի «հնար». ատաջարկում են «Եղե՛լ է ցեղասպանություն» որոշ իմաստով հոերորական հարցին պարասխան րալու համար սրեղծել պարմարաններից կագմում հայ-թրքական յանձնաժողով, որ, իբր, վաերագրերն ուսումնասիրի եւ պարզի իրողությունը, անգիպելով, որ անցած 90 րարիներն իգուր չեն անցել, հրապարակուել են ԱՄՆ, անգլիական, ֆրանսական, ռուսական, գերմանական պաշրօնական դիանարների հագարատր վաերագրեր, որոնք անլի բան բարարար պարասխան են րալիս այդ ուշացած հարցին: «Ես գրում եմ, - գրում է բագմավասրակ Գ. Խրլուպեանը, - որ համաշխարհային ցեղասպանագիտությունը վաղուց ապացուցել է թուրքերի կողմից գործադրում Նայերի Յեղասպանության փաստը: Մինչեւ օրս կուրակում փաստական նիթն այնքան հարուստ է եւ այնքան բագմագանությամբ է լուսաբանում երեւոյթը, որ ուր արիսիւային փաստերը շար բան պիւրի չկարողանան անեացնել» (էջ 11-12):

Փաստահաւաքման գործը, նկարագրական շրջանը իրաւամբ աւարտում է համարում գիւրնականը եւ արձանագրում է՝ եկել է իրողությունները ճանաչելու, գնահատելու եւ րեսական ընդհանրացումներ կարարելու ժամանակը: Այս ուր մեկնակէրից անդրադառնալով յոյժ արդիական խնդրին՝ Գ. Խրլուպեանը ուշադրությունը սեւեռել է, իր խօսքով, «Յեղասպանություն հասկացության րարբեր երեսների, ատումների» վերլուծությանը, դիւրարկելով այն աստրածարանական, պարմական, իրական, քաղա-

1 «Մորճ», 1895, թ. 7, էջ 948. րենս նաեւ ՍԷյրան, Նշմարներ, Եր., 1999, էջ 65:

քական, դիւանագիտական, ընկերային-հոգեբանական, գաղափարական առումներով: Այսպիսով ուսումնասիրուող նիւթը ենթարկուում է համակողմանի քննութեան, բացառապարտում է դրա հակամարդկային էութիւնը յիշեալ բոլոր տեսանկիւններից, եւ դրանով առաւել որոշակի է դառնում դարապարտման անհրաժեշտութիւնը, որ միակ ճանապարհն է կանխելու ապագայ նորանոր ռճրագործութիւնները: Այդ է վկայում Շիթերի շնական յայտարարութիւնը հայոց ցեղասպանութեան մասին, երբ որոշում էր օգտուել թրքական փորձից:

Նասկանալի է, այսպիսի բազմակողմանի մօտեցմամբ շարակարգուած համապարփակ աշխատութեան մասին քիչ թէ շատ աւարտուն պարկերացում տալու համար անհրաժեշտ կլինէին մի քանի տասնեակ էջեր: Մենք աւելի սահմանափակ հնարաւորութեամբ կանդրադառնանք մէկ-երկու հանգամանքի միայն:

Նկնուելով նախորդ ուսումնասիրութիւնների եւ հրապարակումների վրայ, ներառելով նորանոր փաստեր, Գ. Խրդպեանը շեշտում է, որ երկիրը հայաթափելու նպատակով երիտթուրքական կառավարութիւնը դիմել է հնարաւոր ամեն կարգի օրինազանցութիւնների, «կոպտօրէն խախտել է Օսմանեան սահմանադրութիւնը, միջազգային օրէնքները, երկրի քրեական ու քաղաքացիական օրէնքները եւ որոշումների ընդունման գործընթացային կանոնները: Այսինքն դեռ այդ օրերին պարզ էր, որ կառավարութիւնը իր ողջ կազմով, Օսմանեան իսկ օրէնքներով, յանցագործ է» (16):

Ընդհանուր առմամբ ինչպէս է *հնարաւոր դառնում* մարդկայնութեան դէմ ուղղուած մեծագոյն յանցագործութիւնը, առաջադրելով հարցը՝ հեղինակն ընդգծում է՝

երբ խմբակցական, կառավարական ու ազգային շահերը պաշտպանելու համար ղեկավարութիւնը անկարող է առաջնորդուել ընկերային կեանքին բնորոշ օրէնքներով ու սկզբունքներով՝ դիմում է ընկերութեան մարդկանց վրայ ներգործելու արտաընկերային եղանակների ու միջոցների.

երբ որոշ ազգեր, հաւաքականութիւններ ցանկանում են ուրիշներին զրկել տարրական մարդկային իրաւունքներից.

երբ պարերագմը համարում են նպատակին հասնելու նպաստաւոր միջոց, եւ ազգայնամոլութեամբ ներծծուած միլիթարիզմը հռչակում են հիմնական գաղափարախօսութիւն (24-25):

Ոճիւրը այն գործող հաւաքականութեան պատմութեան ու կեանքի ընդհանրացումն է, նրա արժէքային կողմնորոշումը, նրա ապագայի ծրագիրը, նրա ազգային էութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, որ հանդէս չի գալիս միանգամից, այլ «մշակում է տուեալ ազգի պատմութեան բովում» (129): Եւ նկատի ունենալով, որ ցեղասպանութեան «հիմքերը թաղուած են թրքական պատմութեան ծալքերում», հեղինակը հարեւանցի անդրադարձ է կատարում անցեալին եւ պարզում, որ բացի յիշեալ ընդհանրական պարագաներից հայոց ցեղասպանութիւնը խթանել է նաեւ փրորող ազգի *անխաթմէութեան բարդոյթը*: Կոտորածների պարճառներից մէկն էր հայերի գերակշիռ դիրքը: 1915 թ. փետրուարին, օրինակ, Թալեաթը Մորգենթաուին յայտնում է թուրք ազգի ոչ այնքան բարձր գաղափարական մակարդակի մասին», դժգոհում նրա թուլութիւնից ու փրկութիւնից

(322): Նոյն թուականի մարտի 16-ին Խարբերդի նահանգապետը Գերմանիայի փոխ-հիպատոսին ասել է, որ Թուրքիայի հայերը պետք է ոչնչացունեն, «քանի որ աճել են հարստությամբ ու թուով, և այդպիսով սպառնալիք են դարձել իշխող թուրք ազգին» (76): Ընդ որում այդպես են դարել թե՛ երիտթուրքերը, թե՛ նրանց նախորդ իշխանությունները: Երիտթուրքերը պետական շինարարության գործում նախորդների սխալները «սրբագրում են» իրովի՝ առելի սխալ, «առելի անմարդկային ու դաժան եղանակով՝ ցեղասպանությամբ» (113):

Նոյն այդ բարդոյթն այսօրույ թրքական իշխանություններին թոյլ չի տալիս բաց աչքերով նայելու ճշմարտության երեսին: Նրանց ոգևորում է որոշ փոփոխությունների լուռ աջակցությունը, հանգամանք, որի դրդապատճառը շահն է և պայմանաւորուած է «ոչ թէ թուրքերի արդարացիության, թուրքական փաստարկների գիտական հիմնաւորուածության ու ճշոյթեան վրայ, այլ թուրքերի մարտցած զանազան ծառայութիւնների վրայ»: Եւ, օրինակ, ԱՄՆ քաղաքական գործիչները երբեմն խոստովանում են այդ: Բարդոյթի հետք է կապուած «դուք անպարտուել էք թուրք ազգին» (91) մեղադրանքը, որ առելի ուշ առանձին յօդուած է դարձել Թուրքիայի սահմանադրութեան մէջ:

Բարդոյթի հետք սերտօրէն կապուած է և ցեղասպանութեան ուրացումը, որ սկսուել է տակաւին առաջին աշխարհամարտի ժամանակ: Այդ երևոյթը Թուրքիայում պաշտօնավարող գերմանական դիւանագետները որակել են «դժոխային սրայիսօսութիւն» (Վալտեր Ռոզլեր), «աղաղակող սուր» (Նոյշտէյն), «անամօթ խաբէութիւն» (Բիւզ), իսկ դեսպան Նանս Վոն Վանգենհայմի համոզմամբ ուրացումը կարելի է համարել իրողութիւնը հաստատող լրացուցիչ փաստ (113): Գ. Խրոյակեանի դիտողութեամբ՝ այսօրույ ուրացողները «խրենց վրայ են վերցնում անցեալի բացասական արարքները՝ առանց դրանց կատարողները լինելու: Արդի ուրացողը դառնում է ցեղասպան, ոճրագործ և այդպիսով հնարաւոր դարձնում ոճրագործութեան շարունակականութիւնը»: Վկայ՝ ազգայնականների գործունէութիւնը, ազգային փոքրամասնութիւնների, քրդերի հալածանքը: Բայց ուրացութեան բնութագիրը կարծես միշտ մնում է թերի՝ թուրքի ազգային նկարագրի երկդիմութեան բերումով: Եւ իրաւացի է թում Ճ. Նալուրդը, գրելով, թէ թուրքը «իմանում է, որ դրանք (ջարդերը) նշանակում են ազգային անպարտութիւն, որ քաղաքակիրթ աշխարհը նրան նայում է արհամարհանքով, որ ինք մեղաւոր է այնպիսի արարքների, որոնք հաւասարապէս անպարտի են ու ստոր» (140): Բայց սա եւս տարակուսանք է յարուցում. դա ճիշտ կլինէր, եթէ այսօրույ Թուրքիայում դոյզն-ինչ փոխուած լինէր միայնութիւնը, եթէ աղբիւջանցիները սիրով չաշակերտէին .աւագ եղբօրը, չաշխարէին շարունակել նրանց մերժելի աւանդները:

1924 թ. Իլիտր Գրիննէլ Միդը «Արդի Թուրքիան» գրքում նկարել է. «Սովորաբար թուրքերը եղել են ընդօրինակողներ: Նրանց լեզուն, գրականութիւնը, արուեստը և զգեստաւորումը փոխառնուած են մեծ մասամբ Արեւելքից, իսկ այժմ՝ Արեւմուտքից» (79): Նրանք ընդօրինակող են և քաղաքականութեան ասպարէզում. «Միութիւն և առաջադիմութիւնը» սովորել է Նամիդից, կուսակցութիւնները կապել են իրար՝ չնայեա՛մ հակամարտութեանը (72): Նոյնիսկ թրքական ազգայնականութիւնը հիմնակա-

նում խաբսխում է օտար ազդեցության վրայ»։ Թուրք ազգայնականության գաղափարախօսությունը եւս չունի ազգային ծագում, ընդօրինակում է գերմանական, ֆրանսական, նաեւ օսմանեան լծի դէմ պայքարող ժողովուրդների ազատագրական պայքարի փորձից (151)։ Այդպիսի օրինակ է յիշեցնում եւ «Ազրպէյճանի նախագահի դեկրէտը Նայերի կողմից ազրպէյճանցիների ցեղասպանության մասին» յօդուածը, որ ասում է՝ «Նայաստանը կեղծ երկիր է՝ սրտով ծնունդ ազրպէյճանական հողի վրայ»։ Կարելի է կարծել, որ Սրբաբունի նման հեղինակությունները հիմք են տուել այսպիսի խելահեղ գաղափարի։ Կրկնում են այն, ինչ յայտնի կերպով իրենց պետութեանն է վերաբերում։

Իրաւամբ Գ. Խրիտեանը նկատում է, թէ Պոլսի գիտութեան արեւանը 1919-21 թթ. դատապարտելով յանցագործներին՝ առաջինն է ընդունել ցեղասպանությունը (288)։ Ճիշդ է, դա արում էր ո՛չ յանուն արդարության, այլ համաշխարհային հանրությանը ներշնչելու, թէ թուրք ազգն իր մէջ բարոյական ոյժ ունի ինքն իրեն մաքրելու, բայց այն մեղադրանքները, որ դատարանում առաջադրում էին ոճրագործներին՝ լիովին համապարասխան են *ցեղասպանության* եզրոյթի բովանդակութեանը։ Անելին, արձագանքելով Թալեարի սպանութեանը (որին թրքական դատարանը մահապատիժ էր սահմանել), կառավարական «Ենի գիւն» թերթը գրել է. «Թալեարը քաղաքական քիւրան էր, Թալեարը հանճար էր... Թալեարը մնալու է այն մեծագոյն մարդը, որ Թուրքիան երբեւէ ծնել է»<sup>2</sup>։ Տասնամեակներ անց «ոճրագործները Թուրքիայում հռչակուեցին ազգային հերոսներ, ու նրանց աճիւնները քրեալփոխուեցին ազգային դամբարաններ» (267)։

Այժմ ցեղասպանագիտութեան խնդիրներից է դարձել Մեծ եղբնի եւ հրեական Ողջակիզման համեմատությունը։ Բնականաբար Գ. Խրիտեանը պիտի անդրադառնար եւ այդ հարցին։ Նա պարզում է, որ Ողջակիզում (հոլոքոստ) եզրոյթը առաջին անգամ 1929 թ. կիրառել է Ու. Չերչիլը Նայոց ցեղասպանութեան առնչութեամբ։ Նրեաները, ելնելով ո՛չ գիտական նկատառումներից մերժում են Ի. դարի երկու մեծագոյն ոճիրների նոյնականությունը։ Նրեական Ողջակիզումի դէպքում արդարանում է ժողովրդական ասացումը՝ «Չկայ չարիք՝ առանց բարիք»։ Նրեաները օտար երկրում ենթարկուեցին կոտորածի, եւ դա խթան եղաւ վերադառնալու Աւստրիաց երկիր։ Մնացորդացը վերադարձաւ հայրենիք։ Նակառակ սրան, Նայոց Ցեղասպանությունը կազմակերպուեց երկիրը բնիկներից խլելու նպատակով, եւ Մնացորդացը ցրուեց աշխարհով մէկ։ Լեւ իրաւագէտ ու մշակութաբան Բ. Գեմբարսկու բնորոշմամբ՝ ոճրագործը իբրեւ պարզեւ սրանձնեց գոհի հայրենիքը<sup>3</sup>։ Այս եւ մի քանի այլ հանգամանքներ հաւաստում են, որ իրաւացի է Խրիտեանը, Նայոց պահանջարկությունը «անելի բարդ է, քան՝ ցեղասպանութեան ենթարկում միւս ժողովուրդներինը։ Նայն ունի արեան, նիւթական, մշակութային ու հողային պահանջարկություն» (276)։

Վերջապէս, յոյժ կանոթ է այն, որ հրեաների կոտորածի համար պատմամեակներ

2 Տե՛ս **Դորա Մարպեան**, Զմիւռնիա 1912, Բժիշկ Կարապետ Խաչերեանի Օրագիրը, Նախաբան՝ Թէսսա Նոֆմանի, Եր., 2005, էջ 20։

3 Տե՛ս **Բ. Գեմբարսկի**, Նամակներ աշխարհին, Եր., 1990, էջ 16։

անց գերմանական իշխանությունները ներողամտություն հայցեցին՝ դրանից բխող հետևանքներով: Մինչդեռ թրքական իշխանությունները անզիջում կերպով փարել են ուրացումին:

Անցած տասնամյակներին բացի պարմաբանների արդիւնաւէտ աշխատանքից մեծ գործ են կատարել գրականության ու արուեստի հայ եւ մանաւանդ օտար գործիչները: Առաջատոր մտաւորականները՝ գրողներ, արուեստագէտներ, գիտնականներ, ինչո՞ւ չէ, նաեւ դիւանագէտներ, դատաւարներ են մարդկայնության դէմ գործող մեծագոյն ոճիւրը, որ Գ. Խրիստեանը բնութագրում է որպէս «հակաբնական վարք», «հակամշակոյթ», «հակաքաղաքակրթութիւն», «վարթարագոյն ընկերային չարիք», որ ոչնչացնում է ոչ միայն արժէքներ սրելով, այլեւ սրելով արժէքները (28): Նրանք պարկերկ են ինչպէս ցան ու լացը, կարօտն ու ողբը, ջարդից ու գաղթից վերապրածի փոթորկալից հոգին, նոյնպէս հայ մարդու հերոսական կամքը, լաւատեսութիւնը, յոյսը եւ մահին յաղթած լինելու հպարտութիւնը, - ասում է մեր հեղինակը: Եւ այժմ իրենց արմատներին են վերադառնում ուժացած շար հայեր: Ըստ Խրիստեանի՝ արդի հայի հոգեբանության մէջ բնութագրական է այն իրողութիւնը, որ ինքը Եղեռն յաղթահարած ազգ է, կիսամեռ վիճակից հրաշափառ յառնած ու էապէս այլափոխուած, հերոսաբար բարեփոխուած ազգ է: Այդ ոգին իր դրսևորումն է գրել 1988 թ. ժողովրդական յեղափոխության մէջ (341):

Նայ արուեստագէտների կողքին, երբեմն նրանցից առաջ, քարքեր ազգերի արուեստագէտներ անդրադառնալով Մեծ եղեռնին՝ սրելով են իսկական գլուխ-գործոցներ՝ Ֆրանց Վերֆելից սկսած, աւարտած Պաօլօ եւ Վիպրորիօ Տալիանի եղբայրներով: Խօսքը մասնատրելով սփիւռքահայ գեղանկարիչներին՝ Գ. Խրիստեանը նկատում է, որ նրանք քարքեր տեսանկիւնից եւ քարքեր ոճով մեկնաբանել են Յեղասպանութիւնը, քարքերով մարդկային վեհ գաղափարներ: Նրանց բոլորին բնորոշ է երևոյթը անմարդկային նշանակութեամբ դիտելու միտումը, չարի դէմ մարդու յաղթանակը ապահովելու ձգտումը: Նրանք... ընդգծել են հայի լաւատեսական կեցումները, ապրելու եւ սրելով ազգործելու վճռականութիւնը եւ նոր անկախ ու ազատ Նայաստանը կերպելու համար պայքարելու պարտաւարականութիւնը: Լաւատեսութեամբ, մարդասիրութեամբ, սրելով ազգործական նուիրումով կրնանք յաղթահարել եւ՝ Յեղասպանութեան հոգեխոցութիւնը ու ցեղասպանին» (363):

Իր բազմաբովանդակ գրքում Գ. Խրիստեանը լայնութեամբ ու խորութեամբ քննարկում է եղեռնին վերաբերող թերեւս բոլոր նշանակալից խնդիրները, տալիս պարասխաններ, դուռ բանալով նոր խորհրդածութիւններին: Նա դիտում է, որ վերջին յոթ տասնամեակում արձանագրուած ցեղասպանութիւններն ու ազգային մաքրագործումները ուսումնասիրելիս գիտնականները եզրակացրել են՝ եթէ Նայոց ցեղասպանութիւնը ժամանակին համարժէք գնահատական ստանար, իսկապէս խստագոյնս պարծունէին բոլոր յանցագործները, եթէ համակողմանիօրէն ուսումնասիրուէր ոճիւրը եւ այդ հիման վրայ ձեռնարկուէին խիստ միջոցներ հետազայ ցեղասպանութիւնները կանխելու ուղղութեամբ, ապա Երոպան ազատ կլինէր այդ ոճիւրից: Մինչդեռ ճիշտ հակառակը կա-

տարուեց, նկատում է Խրյուպեանը, նախ Առանցքի երկրները, այնուհետև միսները, որ հակառակ բանական էին, ցեղասպանի «թիկունքին կանգնեցին» եւ, ո՛վ արդարութիւն, «Միջազգային յարաբերութիւնները բնորոշող երկու բեռները հերթափոխում են ցեղասպանին պաշտպանելու համար» (304): Ուստի երեւոյթի շարունակականութեան մէջ այդ բոլոր երկրներն ունեն մեղքի իրենց բաժինը: Նայոց հարցի եւ ցեղասպանութեան պատմագիտական քննութիւնը անհնարին էր շար երկրներում: Այսօր, ինչպէս արձանագրում է «Ցեղասպանագիտութիւն» մեծարժէք գիրքը, այդ «խրոյդութեան պատմագիտական, իրաւագիտական, դիւանագիտական եւ քաղաքական երեսների քննարկումը ու լուսաբանութիւնը արգելակող ու այդ ճանապարհով Նայկական Նարցի լուծումը բացառող բերդը, Մեծ տէրութիւնների հզօրութեամբ կանգնած ու պահուող այդ բերդը աստիճանաբար սկսեց քանդուել վերջին տասնամեակների ընթացքում» (372-373): Պատմագիտութեան զարգացման ու ճշմարտութեան բացայայտման ճանապարհը հարթողների շարքում, ասում է Գ. Խրյուպեանը, պարտաւոր տեղ ունեն ազնիւ թուրք մտաւորականները, որ հիացնում են «աշխարհը գիտական խորաթափանցութեամբ, լուսամտութեամբ, քաջութեամբ ու մարդասիրութեամբ: Նրանք այն ռահվիրաներն ու հերոսներն են, որոնք թուրք ժողովրդի պատիւը պիտի փրկեն» (375):

«Ցեղասպանագիտութիւն» աշխատութիւնը որոշ իմաստով հանրագիտարանային է եւ կարելի է ներդրում է այս բնագաւառում: Գէորգ Խրյուպեանն իրաւացի է, երբ յուշում է, թէ պէտք է տարբեր լեզուներով թարգմանել Ա. Փափագեանի «Նայերի ցեղասպանութիւնը ըստ երիտթուրքերի դատաւարութեան փաստաթղթերի» մեծարժէք գիրքը: Նոյնը կարող ենք ասել եւ գրախօսուող ուսումնասիրութեան համար, որ այլ տեսանկիւնից եւ նորովի բացայայտում է Ի. դարի առաջին մեծագոյն եղեռնագործութեան էութիւնը, տալիս նրա ճշմարտացի գնահատականը, որ միտում է մարդկայնութեան դեմ գործունիք յանցագործութիւնների կանխարգելմանը:

**ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԵԱՆ**